

УДК: 94:355.23 (477)

A.I. Махінко

ORCID: 0000-0002-1970-7976

Національний технічний університет

«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського

Anna Makhinko

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧИТЕЛІВ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX
СТ.)**

***Social and legal status of teaching in the Dnipro Ukraine
(19th - early 20th centuries)***

У статті висвітлюється історія становлення соціально-правового статусу педагогів початкових та середніх закладів загальної освіти як соціально-професійної групи у Російській імперії XIX – початку XX ст., локалізуючись межами Наддніпрянської України. Аналізуються аспекти матеріального забезпечення, зокрема формування джерел статків, пенсійне забезпечення, право на статус державного службовця, а також соціальні гарантії відповідно до статусу. Також звернено увагу на гендерний аспект проблеми: соціальне становище жінок-педагогів як у початкових, так і в середніх закладах освіти.

Ключові слова: освіта, XIX – початок XX ст., учитель, домашня наставниця, соціальний статус, державна служба, чиновник, класний чин.

The article highlights the history of the formation of the social status of teachers of educational institutions in the Russian Empire in the 19th - early 20th centuries, paying attention to the educational institutions of the Dnieper Ukraine, as an integral part of it. This process was reflected in the social structure of the population, since a social and professional group of pedagogical workers is being formed in society. Teachers and professors of higher educational institutions belonged to this group. In turn, teachers made up the majority of the pedagogical environment, teaching in primary and secondary educational institutions.

Modernization of the educational sphere requires an appeal to historical experience. Teachers are an important subject of the education system, providing training for future citizens and specialists in management and economics. Analysis of research shows that in domestic historiography the problems of the social status of teachers of primary and secondary educational institutions are not sufficiently covered. In working with factual material, taking into account the purpose of the research, special historical methods were used: historical-chronological (study of the history of the formation of the socio-legal status of teachers) and comparative historical (comparison of types of educational institutions, scope of job requirements to teaching staff, types of their financial support, etc.). A specific search method was also used (attraction of regulatory sources, literature, periodicals, statistical information, etc.) and statistical (analysis of quantitative and qualitative indicators

of the educational network, teaching staff, etc.) methods. The methods of analysis and synthesis were applied, as well as the method of empirical research during the study and analysis of the source base.

During this period, pedagogical workers of general educational institutions are consolidated into a special social professional group, which performed the legally designated task of educating citizens and providing basic educational training for future specialists. In turn, this social group was not homogeneous internally in terms of material and non-material incentives. Zemstvo school teachers had fewer rights and material incentives, although they made up the majority of the teaching staff. Employees of district schools and gymnasiums had a better position, since they were enrolled in the civil service with a substantial salary, pension guarantees, a system of awards and social preferences, but with limited career opportunities, since it was limited by the ratio of posts and the system of ranks of the bureaucratic structure. Despite this, the material reward of teacher's work was compared with officials and officers of the middle and junior levels, which testified to its social value.

Keywords: teacher, home tutor, social status, state service, official, cool rank.

Модернізація сфери освіти – процес метою якого є впровадження ефективних методів, які мають покращити якість освіти, а також комплексу механізмів управління, що зробить систему гнучкою та здібною відповідати на сучасні виклики. Для даних трансформацій необхідне звернення до історичного досвіду. Дослідження аспектів історії освіти, зокрема, соціально-правового статусу педагогічних працівників, що може бути враховано у реформаційних заходах щодо сучасної кадрової політики та підвищення престижності учительської праці. Це і обумовлює актуальність даної роботи.

Становлення системи освіти Російської імперії, урізноманітнення типів навчальних закладів, збільшення їх кількості, відповідно відбилося на соціальній структурі, оскільки у суспільстві формується соціально-професійна група педагогічних працівників. До цієї групи належали вчителі загальноосвітніх навчальних закладів та науково-педагогічні працівники. Зважаючи на регламентованість праці у суспільстві, педагогічні працівники були інкорпоровані до складу цивільного чиновництва.

Історіографія даної проблеми започаткована наприкінці XIX – початку XX ст. Праці цього періоду мають переважно узагальнюючий характер, оскільки їх тематика торкається історичних оглядів діяльності галузевого

міністерства, навчальних закладів різних освітніх рівнів, окремих питань підготовки педагогічних кадрів, проте в них наведені статистичні дані, наводиться огляд нормативної бази, загального стану освіти, розглянуто вплив реформ. Таким є фундаментальний огляд діяльності Міністерства народної освіти від його заснування до початку XX ст. складений С.Рожественським. В контексті тематики пропонованого дослідження цікавою є праця А.Тютрюмова, де висвітлено аспекти суспільного і юридичного становища вчителя. Прикметно те, що більшість публікацій цього періоду з'являються у процесі тогочасної модернізації освітньої сфери.

Радянська історіографія, незважаючи на ідеологічний вплив, представлена низкою ґрунтовних досліджень з освітньої проблематики, які в певній мірі торкаються даної теми. Переважно в працях цього періоду висвітлюється історія функціонування навчальних закладів, підготовки педагогічних кадрів, досвід освітніх реформ XIX ст., розвиток педагогіки. Серед них дослідження Ш.Ганеліна, Н.Кузьміна, Е.Днепров.

Сучасній історіографії характерно підвищення уваги до освітньої тематики. З'явилася низка публікацій та дисертаційних досліджень, автори яких розглядають різні її аспекти, зокрема, і питання становища педагогічних кадрів у суспільстві. Серед таких публікації М.Гончарова, М.Вязьмітінова, М.Грибовського. У дисертації В.Морозової у юридичному контексті досліджено соціально-правовий статус вчителів початкових і середніх навчальних закладів. Аспекти статусу педагога, як державного службовця, розглядаються у статті Т.Єр'оміної (Еремина, Т. 2008).

Вітчизняна історіографія репрезентована низкою праць історичного і педагогічного спрямування, де у контексті дослідження наводиться матеріал, що характеризує соціальний статус педагогічних працівників окремих типів навчальних закладів. Серед них роботи Л.Березівської, Л.Андрущук, Т.Соловйової та А.Черепанова. Відтак, комплексного дослідження цього питання здійснено не було, тому дана стаття є спробою такого характеру.

До джерельної бази дослідження залучено нормативно-правові акти опубліковані у збірниках документів, а також статистичні матеріали навчальних округів, довідкову літературу. У роботі з фактологічним матеріалом, зважаючи на мету дослідження, використані спеціальні історичні методи: історико-хронологічний (вивчення історії становлення соціально-правового статусу вчителів) та порівняльно-історичний (зіставлення типів навчальних закладів, обсягу посадових вимог до педагогічних працівників, види їх матеріального забезпечення тощо). Також використано конкретно-пошуковий (залучення нормативних джерел, літератури, періодичних видань, статистичної інформації тощо) та статистичний (аналіз кількісних та якісних показників освітньої мережі, педагогічного складу тощо) методи. Застосовуються методи аналізу і синтезу, а також метод емпіричних досліджень під час вивчення та аналізу джерельної бази.

Відтак, метою дослідження є визначення особливостей соціально-правового статусу вчителів Наддніпрянської України XIX – початку XX століття. Відповідно до мети визначено завдання: простежити процес формування соціально-правового статусу педагогів, вивчити та узагальнити особливості соціально-правового статусу вчителів початкових і середніх освітніх закладів.

У зв'язку із проведенням на початку XIX ст. реформування середньої та вищої освіти постає питання правового статусу педагогічних працівників, їх місця у регламентованій структурі службовців, оскільки на них покладалася завдання виховання підданих імперії та підготовки відповідних спеціалістів. У другий половині XIX ст. процес модернізації освітньої сфери інтенсифікується, обумовлений соціально-економічним розвитком. Відтак, для даної соціально-професійної групи протягом XIX ст. складається нормативно-правова база, якою визначено її соціально-правовий статус з відповідними правами, обов'язками та матеріальними гарантіями згідно цього статусу.

Педагогічний склад Російської імперії включав вчителів загальноосвітніх навчальних закладів початкового і середнього рівня, а також викладачів вищих навчальних закладів. Вони були інтегровані, за певним винятком, до структури цивільного чиновництва, як державні службовці, проте різнилися за своїм статусом у самій структурі. Основними критеріями цього виступали освіта та місце роботи педагогічного працівника, а також істотне значення мало соціальне походження.

Вчителі були більшою за чисельністю групою у педагогічному складі, працюючи у початкових школах, училищах і гімназіях. Законодавчо їм визначалися соціальні гарантії їх статусу. Вчителі звільнялися від призову на дійсну військову службу у мирний час і зараховувалися у запас на 15-річний термін, але ця норма діяла при умові праці у навчальному закладі (Днепров ред., 2017, с. 543). Учителі, які належали до податного стану, звільнялися від подушної податі. У випадку закриття навчального закладу педагогові гарантувалося надання місця роботи у іншому навчальному закладі з виплатою річного окладу за попереднім місцем (Филоненко і Шепилов, 2004, с. 70). Особливим був юридично-процесуальний режим. Так, при відкритті провадження стосовно педагога слідство мало здійснюватися за участі представника освітнього відомства. У випадку його арешту поліція мала передати його керівництву навчальної установи. Винятком було слідство за карним злочином, але обов'язковим мало бути сповіщенням керівника навчального закладу¹.

Початкова школа є первинною ланкою освітньої системи: за реформою 1803 р. це парафіяльна школа і повітове училище, а з 1864 р. – парафіяльна та земська школа. Дані навчальні заклади згідно положення мали право засновувати церковні парафії, органи місцевого самоврядування, організації, приватні особи з подальшим їх матеріальним забезпеченням: приміщення, навчальне обладнання, найм і оплата праці педагога.

¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отделение 1. С.-Петербург: Тип. Императ. Академии наук, 1864. С. 203 – 29=04.

Мінімальною кваліфікаційною вимогою до вчителів таких шкіл була наявність середньої освіти в обсязі гімназичного курсу. У першій половині XIX ст. учителями у парафіяльних школах були представники духовенства, які мали освіту духовної семінарії. Освітній показник вчителів учбових округів Наддніпрянщини останньої чверті XIX ст. показує, що більшість з них завершили курс навчання в учительських і духовних семінаріях та єпархіальних училищах. Так, в Одеському навчальному окрузі 35 % педагогів-чоловіків закінчили учительську семінарію, 20 % міські та повітові училища, 9 % навчалися у духовних семінаріях і 17 % отримали освіту у інших навчальних закладах(Дубовский сост., 1884, с. 222).

У випадку, коли на вакантне місце не знаходилася кандидатура з відповідною освітою, тимчасово до викладання допускалися особи з неповносереднім освітнім рівнем. Згодом було впроваджено вимогу затвердження вчителя на посаду після випробувального терміну. Виняток становили ті педагоги, які були відомі училищній раді, як досвідчені та благонадійні.² Таким чином, вимоги до якості педагогічних кадрів поступово підвищувалися.

Вчителі даних навчальних закладів не вважалися державними службовцями, перебуваючи у найму фундатора, переважно, земської громади, що здійснював оплату їх праці. За посадою вони прирівнювались до чиновників XIV класу (колезький регістратор), найнижчого за Табелем про ранги, проте право отримати дійсний чин давали 12 років педагогічної вислуги³. У 1906 р. розпорядженням галузевого міністерства вислугу зменшено від одного до двох років в залежності від рівня отриманої освіти⁴. В цілому, вчитель початкової школи не тільки посідав найнижче місце у чиновницькій ієрархії, а й практично не мав перспектив кар'єрного зростання

² Положение о начальных народных училищах от 25.05.1874 г. *Полное собрание законов Российской империи* (далі ПСЗРИ). Собр.2. т. 49. ч. 1. № 53574. С. 873.

³ Морозова В.В. Правовой и социальный статус учителей в дореволюционной России: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. С.20.

⁴ Сборник действующих распоряжений Министерства народного образования об учителях начального народного училища Тип. Об-ва «Русская речь», 1911. С. 78.

з усіма належними класному чину правами і пільгами, оскільки перебування на посаді відповідно класного чину і носіння конкретного чину не були у законодавстві тотожними поняттями.

На початок ХХ ст. обсяг заробітної плати вчителя в середньому становив від 50 до 400 крб. на рік, додатково надавалося житло при школі, а також могла отримуватися натуральна винагорода від селян. У 1880-х рр. встановлювалися надбавки за кваліфікацію та стаж (Филоненкоі Шепилов, 2004, с. 71), що істотно покращувало фінансове становище педагогів початкових шкіл. Також вчителі Київської, Волинської та Подільської губерній мали право на отримання додаткової виплати у розмірі половини заробітної плати, проте ця норма не стосувалася осіб місцевого походження⁵, що обумовлювалося активними інтеграційними заходами влади щодо даних губерній, що втілювалося і у кадровій політиці, зокрема, матеріальному заохоченні тих, хто безпосередньо провадив ці заходи.

Пенсійне забезпечення вчителям даних навчальних закладів до початку ХХ ст. не було передбачено. Щоб полегшити їм становище при втраті працездатності організовувалися спеціальні суспільні пенсійні каси (Зубков, 2006, с. 95 – 96), куди вносилися грошові внески. Так, у 1908 р. у таких пенсійних касах знаходилося коштів у земельних банках Києва 225 200 руб., Полтави 228 900 руб., Харкова 198 600, а також відсоткові заставні папери земського банку Херсонської губ. на суму 229 600 руб. (Министерство народного просвещения, 1908, с. 25). Наглядовою інстанцією виступало Міністерство народної освіти, яке контролювало і регулярно оприлюднювало фінансову інформацію. Проте коштів на прожиття було недостатньо і вчителі постійно перебували у істотній нужді.

Таке становище вчителів початкових шкіл обумовлене тим, що законодавчо відкривати початкові навчальні заклади крім Міністерства народної освіти мали право органи місцевого самоврядування, приватні особи,

⁵ Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях Западных и Царства Польского от 13.06.1886 г. *ПСЗРИ*. Собр.З. т. 6. № 3817. С. 355.

але з наступним їх утриманням. Розмір утримання визначався засновником⁶. Урядова підтримка при цьому була незначною. Так, 1879 р. у Київському навчальному окрузі державне субсидування такого типу шкіл складало 19 %, кошти земства становили 27 %, 45 % складали кошти сільських громад (Дубовский сост., А. 1884, с. 244). Видатки передбачалися на утримання приміщень, оплату праці вчителів та навчальні посібники і обладнання, тобто, на нагальні потреби навчального процесу.

Педагоги повітових училищ, прогімназій і гімназій знаходилися у переважно привілейованому становищі порівняно з вчителями початкових шкіл, оскільки вони законодавчо визначалися на державній службі. Зважаючи на те, що право відкривати неповносередні та середні навчальні заклади було надано також органам місцевого самоврядування (земствам та міським думах), товариствам і приватним особам, то умовою набуття статусу держслужбовців педагогами було призначення їх на посаду Міністерством народної освіти. Робота у приватних навчальних закладах не давала права зарахування на державну службу, але стаж роботи у них зараховувався до педагогічної вислуги при прийнятті на роботу до державного навчального закладу і можливості отримання класного чину відповідно цього стажу.

Зважаючи на даний аспект до вчителів висувалися відповідні кваліфікаційні вимоги щодо заняття посади у вищезазначених освітніх установах. Так, для вчителів міських училищ такою була наявність фахової освіти в обсязі курсу учительського інституту⁷. Штатними педагогами гімназій і прогімназій були вчителі мов і чистописання, наук (математика, фізика, хімія, природознавство, історія), креслення і малювання. До вчителів мов та наук висувалася вимога мати університетську та педагогічну освіту в обсязі програми спеціального курсу. Для вчителів чистописання, креслення і малювання встановлювались випробування для визначення рівня знання

⁶Положение о начальных народных училищах: именной указ Сенату от 14.07.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39.ч. 1. № 41068. С. 615.

⁷ Положение о городских училищах от 31.05.1872 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 47. ч. 2. № 50909. С. 730.

предмету та методів його викладання⁸, оскільки ці навчальні предмети мали прикладний характер і наявність вищої освіти у претендентів на їх викладання не мала істотного значення. Не було обов'язковою кадровою вимогою, але мало значення при призначенні на посаду директора гімназії та інспектора гімназії і прогімназії наявність вченого ступеня⁹. Дана вимога підкреслює важливість середніх навчальних закладів у шкільній мережі, зважаючи на той аспект, що чиновництво нижчої ланки мали у переважній більшості гімназичну освіту як основну.

Перебування на державній службі передбачало отриманням класного чину згідно Табелю про ранги, що відповідав займаній посаді у навчальному закладі. Відповідно штатного розкладу вчитель-інспектор, який був завідуючим міського або повітового училища, мав ранг VIII класу (колезький асесор), посада учителя міського училища відповідала X класу (колезький секретар). Директор гімназії, як чиновник, обіймав посаду V класу (статський радник), а посада інспектора, як заступника директора і одночасно очільника прогімназії, відповідала чину VI класу (колезький радник). Педагогічний склад гімназії та прогімназії у ієрархії держслужбовців мав чин VIII класу за винятком вчителів чистописання, малювання і креслення, посади яких відповідали IX класу (титулярний радник)¹⁰. Зазначимо також, що згідно законодавства присвоєння чину від IX до VI класу надавало особі статус особистого дворянства, а досягнення IV класу – спадкового (Шепелёв, 2005, с. 26). Належність до дворянства у феодальній ієрархії тогочасного суспільства надавала його носію певні преференції, які з початку 1860-рр. поступово втрачають своє значення і на початок XX ст. належність до даного стану не має особливої суспільної винятковості.

⁸ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39. ч. 2. № 41472. С. 170.

⁹ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39. ч. 2. № 41472. С. 169.

¹⁰ Штаты и таблицы к Уставу гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39. ч. 3. № 41472. С. 439 – 442.

Призначення на посаду і присвоєння відповідного класного чину не були тотожними, оскільки законодавством було визначено термін вислуги після спливу якого слідувало утвердження у ранзі держслужбовця. Так, для директора гімназії термін вислуги становив 9 років, для інспектора і викладачів – 4 роки. При цьому вислуга за даним рангом зараховувалася з моменту призначення на посаду¹¹, що в свою чергу мало істотний вплив у подальшому при відзначенні нагородами та пенсійного забезпечення. Присвоєння вищого рангу за вислугою здійснювалося через визначений термін: у чини XII – VIII класу через три роки, у чини VII– V класу через чотири роки (Вязьмитинов, 2017, с. 8). Також передбачалася можливість отримання класного чину на один, але не більше трьох рангів вище, ніж чин, що відповідав займаній посаді¹² або призначення на посаду вищу ніж чин претендента (Шепелёв, 2005, с. 24), якщо в цьому виникала кадрова потреба. Зазначимо, що даний механізм був загальним для системи чиновництва. Таким чином, механізм призначення і переведення на посаду, отримання класного чину були достатньо гнучким у задоволенні кадрових потреб, проте у кожному певному випадку все залежало від конкретної особи чиновника та обставин призначення.

Як чиновники учителі міських училищ, гімназій і прогімназій отримували заробітну плату згідно штатного розкладу визначеного Міністерством народної освіти. Зазвичай дані розклади були типовими для кожного типу навчальних закладів, якщо інше не було передбачено окремими нормативними документами. Учителя міських та повітових училищ, як чиновники нижчого рангу, мали на рік 350 руб. окладу, а також 190 руб. додаткових виплат, так званих «столових» та 75 руб. на оплату помешкання. Учитель-інспектор, як очільник навчального закладу, незважаючи на вищий класний чин, мав ті ж суми окладів і додаткової виплати, але з наданням

¹¹ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 30.07.1871 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 46. ч. 2. № 49860. С. 98.

¹² Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39. ч. 2. № 41472. С. 178.

службового помешкання.¹³ Для працюючих в училищах трьох західних губерній, які не були вихідцями з цих місцевостей, встановлювалися додаткові надбавки обсягом 20 % від окладу.¹⁴ Причини цього заохочення зазначені вище.

Для директора гімназії та інспектора, який є його заступником, а також очільником прогімназії, визначалися річні оклади у 1200 руб. та 900 руб. відповідно, річні виплати столових 800 і 600 руб., а також надавалося службове житло.¹⁵ Дані норми фінансового забезпечення керівництва поширювалося на усі види гімназій і прогімназій (класичні та реальні) та були уніфікованими.

Оклади педагогів гімназій і прогімназій не були уніфікованими, а диференціювалися за обсягом годин дисципліни що викладалася, а також стажу роботи. Учителі даних освітніх закладів мали лише річні оклади без зазначених вище додаткових виплат та службового житла. До 1864 р. учителів гімназій і прогімназій поділяли на старших та молодших. Відповідно до старших зараховували викладачів наук (математика, фізика, історія, географія, природознавство), а молодші викладали мови, як давні, так і сучасні (Филоненкоі Шепилов, 2004, с. 69). Це в свою чергу мало ознаки дискримінації всередині педагогічного колективу, що згодом законодавчо поступово усувалося, відбиваючись на матеріальному забезпеченні вчителів. З 1872 р. оклади вчителів розділяють на чотири розряди, що різняться розміром виплати за нормативне тижневе навантаження у 12 уроків. Відтак, учитель четвертого розряду отримував 750 руб. на рік, третього – 900 руб., другого – 1200 руб., першого – 1500 руб. Для педагогів прогімназій річні оклади розподілялись на три розряди: 750, 950 та 1250 руб. (Филоненкоі Шепилов, 2004, с. 69). Новопризначений учитель зараховувався з нижчим окладом, на вищу оплату він міг розраховувати за умови п'ятирічної вислуги у тому ж навчальному

¹³ Положение о городских училищах от 31.05.1872 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 47. ч. 3.. № 50909. С. 280.

¹⁴ Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях Западных и Царства Польского от 13.06.1886 г. *ПСЗРИ*. Собр.3. т. 6. № 3817. С. 355.

¹⁵ Штаты и таблицы к Уставу гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 39. ч. 3. № 41472. С. 439 – 442.

закладі¹⁶. Подальше просування залежало від кваліфікації претендента, стажу роботи, його професійних характеристик та вільних вакансій.

Розмір окладу визначався обсягом річного навантаження навчального предмету. Меншу заробітну плату отримували вчителі чистописання, креслення та малювання у 600 руб. на рік. Річні оклади вчителів мов та наук у середньому варіювалися від 850 до 1500 руб., що у місяць становило 70 – 120 руб., що співвідносилось з оплатою праці кваліфікованого робітника та молодшого офіцера. Зазначимо, що оклад вчителів іноземних мов був меншим у реальних гімназіях і прогімназіях, що обумовлювалося меншим обсягом годин порівняно з класичними, де мови були у пріоритеті як профільний предмет.

До основних виплат педагога могли мати також інші джерела фінансування, якими зазвичай були класне наставництво, додаткові уроки, перевірка учнівських робіт, а також традиційне репетиторство. За наявності вакансії вчитель міг виконувати обов'язки класного наставника, що додавало до їх окладу 600 руб. щорічно у гімназіях і прогімназіях¹⁷. Проведення додаткових уроків в середньому щорічно поповнювало учительський бюджет у середньому до 60 руб. За перевірку письмових робіт учителю прогімназії сплачували до 60 руб. щорічно на відміну від викладача гімназії, який за цю ж роботу отримував до 100 руб. Участь педагога у комісії, яка приймала іспити у осіб, бажаних отримати екстерном атестат за курс гімназії або реального училища, сплачувалася гонораром зі спеціального збору розміром 10 руб. з кожного складаючого. Репетиторство давало можливість додати до бюджету суму з розрахунку 5 руб. за годину уроку (Вязьмитинов, 2017, с. 5 – 6).

Зазначимо, що окремою групою серед педагогів були домашні наставники та домашні учителя, які здійснювали індивідуальну навчально-виховну діяльність приватним чином. Дозвіл на дану діяльність надавався

¹⁶ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 30.07.1871 г. *ПСЗРИ*. Собр.2. т. 46. ч. 2. № 49860. С. 92.

¹⁷ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. С-Петербург: Тип. М-ва. вн. дел, 1901. С. 39 – 40.

попечителем навчального округу свідоцтвом з дотриманням відповідних вимог до кандидатів. Відтак, звання домашнього наставника надавалося особам з вищою освітою, а для звання домашнього учителя було достатньо освіти неповного курсу вищого навчального закладу при успішному складанні спеціального кваліфікаційного випробування¹⁸. У чиновницькій ієрархії домашні вчителі за своєю посадою прирівнювалися до XIV класу. Домашні наставники, як особи з вищою освітою, затверджувалися у класному ранзі, що відповідав їх кваліфікації. Таким чином, домашні учителя прирівнювалися у статусі до педагогів училищ, а наставники до викладачів гімназії.

Учителям як держслужбовцям гарантувалося державою пенсійне забезпечення, умовою отримання якого був термін вислуги. Від нього залежав обсяг пенсійної виплати в основі якої був оклад чиновника. Згідно статті 85 Статуту про пенсії право на пенсію в обсязі повного окладу надавалося після 35 років служби. Відповідно зменшення терміну вислуги знижувало пенсійну виплату: вислуга обсягом 25 років визначала пенсію у половину окладу (Іванов, 1873, с. 85). Законом також гарантувалося матеріальне забезпечення вчителя на випадок хвороби, що спричинила втрату працездатності. В цьому випадку максимальний ценз вислуги був зменшеним. Також у випадку втрати годувальника, родина чиновника могла розраховувати на його пенсію в обсязі відповідно вислуги на момент його смерті. Пенсійне забезпечення домашніх наставників та учителів здійснювалося з особливих фондів міністерства освіти з відповідними гарантіями для родин педагогів цієї категорії.

Поряд з матеріальними гарантіями існувала система нагород. В Міністерстві народної освіти були відсутні відомчі відзнаки, тому заохочення педагогів здійснювалося загальною системою державних нагород. Як чиновники вони нагороджувалися орденами, якими відзначалися досягнення у загальнодержавній цивільній службі: Св. Станіслава, Св. Анни і Св. Володимира. Умовою нагородження була відповідність чину і посади X класу.

¹⁸ Свод законов Российской Империи / ред. И.Д. Мордухай-Болтовский. СПб., 1912. Т.3. Свод уставов о службе гражданской. Кн.1. Устав о службе по определению от правительства. С. 82.

Нагородження відбувалося ступенево від нижчого (Св. Станіслава) до вищого (Св. Володимира): орденська ієрархія мала до 3-х ступенів (винятком є орден Св. Володимира, що мав 4 ступеня), що гарантувало нагородженому певні привілеї. Зазначимо, що у випадку здійснення злочину і набуття чинності вироку нагородження скасовувалося і орден відзивався.

Нижчою відзнакою є медалі, які не надавали особливих привілеїв: «За усердя», «За успіхи в освіті юнацтва», ювілейні медалі до певних подій. Їх ієрархія залежала від металу (золото, срібло), орденської стрічки (за старшинством ордену у нагородній системі), місце носіння (нагрудна або нашійна). Вчителі, які знаходилися на державній службі, за 15 і більше років вислуги мали право на отримання Знаку відзнаки бездоганної служби. З 1859р. мінімальний стаж підвищено до 40 років¹⁹. Учителя початкових навчальних закладів, які належали до податного стану, могли нагороджуватися званням особистого почесного громадянина за умови 10-річного педагогічного стажу, а за 20-річну вислугу – званням спадкового почесного громадянина²⁰. Ці звання надавали певні соціально-економічні пільги та відповідні відзнаки державними нагородами, що відповідали цим статусам. Для домашніх наставників було передбачено присвоєння особливого звання «заслужений наставник» за умови якщо особа мала 25 років стажу та підготувала не менше трьох осіб, які стали студентами вітчизняних університетів²¹.

Атрибутом належності до державної служби був відомчий мундир, який у даному випадку є виразом належності педагога до відповідного навчального округу та наявності у нього певного класного чину. У 1830-х рр. впроваджено мундири для Харківського, Київського та Одеського навчальних округів з оригінальним шитвом для кожного. Обсяг даного шитва відповідав чину в ієрархії рангів держслужбовців. У останній третині XIX ст. відомчий

¹⁹ Учреждение орденов и других знаков отличия. URL: <http://george-orden.narod.ru/statut1892s09.html>.

²⁰ Свод законов Российской Империи / ред. И.Д. Мордухай-Болтовский. СПб., 1912. Т. 3. Свод уставов о службе гражданской. Кн. 1. Устав о службе по определению от правительства. С. 123.

²¹ Сборник узаконений и правительственных распоряжений, касающихся домашних наставников, наставниц, учителей и учительниц и правила получения первого классного чина, наград и пенсий /сост. Г.Портненко. Москва: Типо-лит. И.И.Пашкова, 1906. С. 14 – 15.

формений одяг спрощується: шитво замінюється наплічними знаками та петлицями на комір з відповідними знаками. Право носіння мундиру чиновником при виході на пенсію визначалася законом як особлива нагорода за його службові заслуги.

Зазначимо, що частину учительського загалу, але нечисленну, становили жінки. Їх питома вага серед педагогічного складу була більшою у початкових навчальних закладах на відміну від середніх. Проте і у початкових залишається традиційною перевага чоловіків-педагогів, що обумовлюється дискримінаційним щодо професії становищем жінки у тогочасному суспільстві. Так, у Київському навчальному окрузі учительки у середовищі педагогів становили 10%, у Одеському їх питома вага досягає 21%. Серед них переважали випускниці гімназій (29 %) та єпархіальних училищ (28 %) (Дубовский, 1884, с. 226), де функціонували спеціальні педагогічні класи, випускне свідоцтво яких надавало звання домашніх наставниць та домашніх учительок, а, відтак, право викладання у таких типах освітніх закладів. Звання наставниці присвоювали тим випускницям, які закінчили основний курс і додатковий педагогічний клас та нагороджені срібною чи золотою медаллю, без медалі зі схвальним атестатом – учительки²².

Як викладачі середніх навчальних закладів жінки-педагоги перебували у нерівному становищі порівняно з чоловіками. Згідно положення на керівні посади у жіночих гімназіях і прогімназіях призначалися переважно жінки. Педагогічний склад був змішаним: до викладання залучалися як жінки, так і чоловіки. При цьому у прогімназіях та початкових класах гімназій пріоритет надавався жіноцтву²³. До викладання допускалися ті, хто мали звання домашньої наставниці або домашньої учительки.

Так, у київській міністерській гімназії з 26 педагогів (за винятком заоновчителей і наглядчонок), які забезпечували навчальний процес на 5

²² Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения от 24.05.1870 г. ПСЗРИ. Собр.2. т. 45. ч. 1. № 48406. С. 705.

²³ Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения от 24.05.1870 г. ПСЗРИ. Собр.2. т. 45. ч. 1. № 48406. С. 702 – 704.

паралелях 7-ми класів, 42 % становили жінки, які переважно викладали мови, танці та рукоділля²⁴. Вища питома вага, 58 %, вчительок у полтавський Маріїнський гімназії²⁵. У жіночій прогімназії Григоріополя з 7 учителів-предметників, без урахування законовчителів та наглядчонок, 5 були жінки²⁶. Зазначимо, що у більших містах штатні посади викладачів наук (математика, фізика, природознавство, історія, географія) у навчальних закладах посідали викладачі чоловічих гімназій, які переважно мали вищу освіту. Заробітна плата викладачам призначалася відповідно штатних розкладів даних навчальних закладів, а також гарантувалися пенсійні виплати зі спеціальних коштів галузевого міністерства.

Нагородження жінок-педагогів за службові та фахові досягнення здійснювалося медалями, про які було зазначено вище, в залежності від їх становища у нагородній ієрархії, а також відповідно посади та рівня навчального закладу. Спеціальною відзнакою є Маріїнський знак бездоганної служби, заснований 1828 р., що надавався вчителькам та вихователькам навчально-виховних закладів благодійного Відомства імператриці Марії. Щоб охопити усіх жінок і педагогів зокрема, на початку ХХ ст. впроваджено у нагородну систему знак відзнаки Св. Ольги за державну та громадську службу. Таким чином, відзнака жінок за професійні досягнення була значно скромнішою, ніж чоловіків. Даний аспект обумовлений тим, що жінки не вважалися на державній службі, а саме перебування у класному чині давало право на отримання орденської відзнаки. Не останніми при цьому були освітній ценз, що залежав в свою чергу від гендерного фактору.

Отже, протягом даного періоду педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів консолідуються у особливу соціальну професійну групу, яка виконувала законодавчо окреслене завдання щодо виховання підданих та

²⁴ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 год. Киев: Тип. Т-ва И.Кушнарев и К°, 1908. С. 171 – 174.

²⁵ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 год. Киев: Тип. Т-ва И.Кушнарев и К°, 1908. С. 233 – 235.

²⁶ Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913-1914 учебный год. Одесса: Тип. Об-ва «Русская речь», 1914. С. 171 – 174.

забезпечення базової освітньої підготовки майбутніх спеціалістів. В свою чергу ця соціальна група не була однорідною всередині за матеріальними та нематеріальними заохоченнями. Менше прав і обсягу матеріальної винагороди мали учителі парафіяльних та земських шкіл, хоча і становили більшу частину педагогічного загалу. Працівники повітових училищ та гімназій мали краще становище, оскільки зараховувалися на державну службу з суттєвою заробітною платою, гарантіями пенсійного забезпечення, системою нагород і соціальних преференцій, проте з обмеженими можливостями щодо службового зростання, оскільки обмежувалися співвідношенням посад і системою рангів загальнодержавної чиновної структури. Незважаючи на це матеріальна винагорода учительської праці дорівнювала чиновництву і офіцерству середнього та молодшого рівня, що в свою чергу свідчило про її суспільну цінність.

Вязьмитинов, М.Н., 2017. Система материального обеспечения и поощрения преподавателей и учителей в образовательных учреждениях императорской России. *Вестник УлГТУ*. № 2. с. 4 – 14.

Днепров, Э.Д. ред.-сост., 2017. *Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века: сб. документов: в 3 т.* Т 1. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.

Дубовский, А.В. ред., 1884. *Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и привислинских губерниях*. С.-Петербург: тип. МВД.

Еремина, Т.И., 2008. Государственная служба учителей ведомства Министерства народного просвещения в начале XX века. *Universum: вестник Герценовского университета*. № 5. с. 74 – 79.

Зубков, И.В., 2006. Учителя средних и начальных школ в конце XIX – начале XX в. *Вестник РУДН. Серия «История России»*. № 3 (7), с. 95 – 99.

Иванов, В.А. сост., 1873. *Уставы о пенсиях и единовременных пособиях*. С.-Петербург: тип. А.Траншеля.

От управления пенсионной кассы народных учителей и учительниц. *Журнал Министерства Народного Просвещения, 1908. Новая серия*. Часть XVIII, с. 25.

Филоненко, Т.В., Шепилов, А.В., 2004. Материальное положение учителей в дореволюционной России. *Педагогика*. № 7. с. 65 – 75.

Шепелёв, Л.Е., 2005. *Титулы, мундиры и ордена Российской империи*. Москва: ЗАО Центрполиграф.

Vyazmitinov, M.N., 2017. Sistema materialnogo obespecheniya i pooshreniya prepodavateley i uchitelej v obrazovatelnyh uchrezhdeniyah imperatorskoj Rossii [The system of material support and encouragement of professors and teachers in educational institutions of imperial Russia]. *Vestnik UIGTU*. № 2. s. 4 – 14.

Dneprov, E.D. red.-sost., 2017. *Rossiiskoe zakonodatelstvo ob obrazovanii XIX – nachala XX veka: sb. dokumentov: v 3 t.T 1. [Russian legislation in the 19th - early 20th century: Sat. documents: in 3 volumes. V. 1]*. Moscow. [In Russian].

Dubovskij, A.V. red., 1884. *Statisticheskie svedeniya o selskih uchilishah v Evropejskoj Rossii i privislinskih guberniyah [Statistical information about rural schools in European Russia and the Vistula provinces]*. S.-Peterburg. [In Russian].

Eremina, T.I., 2008. Gosudarstvennaya sluzhba uchitelei vedomstva Ministerstva narodnogo prosvesh'eniya v nachale XX veka [State service of teachers of the department of the Ministry of Public Education at the beginning of the 20th century]. *Universum: vestnik Gercenovskogo universiteta*. № 5. с. 74 – 79. [In Russian].

Zubkov, I.V., 2006. Uchitelya srednih i naczalnyh shkol v konce XIX – nachale XX v. [Teachers of secondary and primary schools in late 19th - early 20th century] *Vestnik RUDN. Seriya «Istoriya Rossii»*. № 3 (7), s. 95 – 99. [In Russian].

Ivanov, V.A. sost., 1873. *Ustavy o pensiyah i edinovremennyh posobiyah. [Statutes on pensions and lump-sum benefits]*. S.-Peterburg. [In Russian].

Ot upravleniya pensionnoi kassy narodnykh uchitelej i uchitel'nits [From the management of the pension fund of people's teachers and female teachers]. *Zurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya, 1908. Novaya seriya*. Chast XVIII, s. 25. [In Russian].

Filonenko, T.V., Shepilov, A.V., 2004. Materialnoe polozhenie uchitelej v dorevolycionnoj Rossii [Financial standing of teachers in prerevolutionary Russia]. *Pedagogika*. № 7. s. 65 – 75. [In Russian].

Shepelev, L.E., 2005. *Tituly, mundiry s ordena Rossijskoj imperii [Titles, uniforms and orders of the Russian Empire]*. Moscow. [In Russian].